



DEU DIES D'AGOST

Jordi Moreras

Investigador sènior
associat, CIDOB
Departament
d'Antropologia, Universitat
Rovira i Virgili (Tarragona)

CIDOB REPORT
02- 2018

Després dels laments sempre venen les preguntes. O, si més no, això mateix es pensava que passaria després dels atemptats del passat mes d'agost a Barcelona i Cambrils. Però no va ser així. La classe política, els mitjans de comunicació i l'opinió pública estaven massa absorts en la controvèrsia entre Espanya i Catalunya com per fer front a les qüestions que tan abruptament van posar sobre la taula un grup de joves marroquins residents a Ripoll, els quals durant mesos havien planejat un seguit d'atacs en terra catalana. Mai fins llavors no s'havia produït una situació en què, després d'un succés d'aquestes característiques, es passés pàgina tan ràpidament, sense que s'extraguessin conclusions del que havia passat o que, almenys, s'anunciés a la ciutadania que tal qüestió quedava pendent de debat.

Arran dels tràgics successos, es van activar els mateixos patrons que malauradament s'han fet habituals després de qualsevol atac terrorista atribuït al gihadisme en sòl europeu. Dolor, solidaritat amb les víctimes i molts interrogants. Davant del terror, s'ha articulat una triple resposta que actua amb efecte pal·liatiu sobre les consciències col·lectives: determinació política (proclamant la «unió dels demòcrates davant del terrorisme»), acció securitària (mitjançant el desplegament de mesures policials i preventives) i solidaritat emocional (participant d'un dol col·lectiu que serveix per generar un sentiment de victimització compartida, mitjançant l'ús de l'etiqueta #notincpor). Es tracta de gestos que s'activen de manera pràcticament automàtica, en un context posttraumàtic que superposa la resposta emocional sobre la racionalització del que ha passat (Badiou, 2016).¹ Els mitjans de comunicació s'encarreguen

1. El que va argumentar Alain Badiou després dels atemptats del 13 de novembre de 2015 a París, en relació amb els riscos col·laterals d'aquestes accions sobre les nostres

de situar-nos dins de contextos de significat en què només es parla del que va passar, fent que la resta de l'actualitat quedi en segon pla.

Quan els gestos polítics, les mesures securitàries i les expressions espontànies d'emoció continguda també es converteixen en notícia, es tanquen les dues terceres parts del relat que pretén establir allò que realment va succeir, ja sigui abans, durant o després dels atemptats. La tercera i última part del cercle narratiu suposa l'elaboració d'un discurs expert, que sol combinar exercicis inductius, deductius i prospectius, mitjançant els quals es pretén analitzar les causes, les motivacions, les ramificacions, les connexions, les conseqüències i altres evidències que sorgeixen immediatament respecte els autors dels atemptats. Aquest text proposa una reflexió sobre el que va passar en aquells

**MAI FINS LLAVORS
NO S'HAVIA PRODUÏT
UNA SITUACIÓ EN
QUÈ, DESPRÉS D'UN
SUCCÉS D'AQUESTES
CARACTERÍSTIQUES,
ES PASSÉS PÀGINA TAN
RÀPIDAMENT, SENSE
QUE S'EXTRAGUESSIN
CONCLUSIONS DEL QUE
HAVIA PASSAT O QUE,
ALMENYS, S'ANUNCIÉS
A LA CIUTADANIA QUE
TAL QÜESTIÓ QUEDAVA
PENDENT DE DEBATRE**

deu dies d'agost, que –més que una descripció cronològica, o un balanç sobre el que es va fer bé o no tan bé– vol servir com a recordatori de com les nostres societats maduren i aprenen quan s'enfronten a l'adversitat (Muro, 2017). S'ha de fer una revisió del que ha passat des de la perspectiva basada en el coneixement social acumulat en tant que societat que ha hagut de fer front a un nombre creixent d'incerteses, a les quals ha hagut de donar resposta de manera més o menys articulada.

Tres singularitats

Aquests atemptats han estat marcats substantivament per tres singularitats: en primer lloc, el fet que els serveis policials i d'informació no haguessin estat capaços de detectar cap indicatiu de la seva preparació, i que tot es precipités

després de l'explosió fortuïta per manipulació de gas dies abans a Alcanar (Tarragona), mostra fins a quin punt no han estat eficaços els radars de detecció desplegats pel territori català. En segon lloc, ja s'ha fet referència implícitament a aquest període de dol extremament curt, que tot just va arribar a les dues setmanes. Les circumstàncies polítiques que es viuen a Catalunya des de fa alguns anys poden explicar la brevetat d'aquest dol social en relació amb

societats, bé podria ser aplicat al cas que ens ocupa. Segons ell, la dominació exclusiva del traumatisme i l'emoció comporta quatre conseqüències: autoritzar l'Estat a prendre mesures que serveixen per erosionar les llibertats públiques; reforçar les pulsions identitàries; transformar la idea de la justícia en clau de venjança, i atorgar el triomf als terroristes donant un efecte desmesurat a les seves accions.

altres atemptats similars. Prenent una expressió comuna en aquests temps, es pot dir que la societat catalana *va passar de pantalla* ràpidament, immersa en el contenciós sobiranista que estava en joc entre Espanya i Catalunya. Finalment, la tercera singularitat mereix ser analitzada amb més detall per tal com resulta molt reveladora de la manera en què la societat catalana s'ha anat pensant a si mateixa com a societat en progressiva pluralització: des del moment en què es va saber que el lloc en el qual havien crescut els autors dels atemptats era Ripoll, i que en les seves trajectòries vitals res feia presagiar que es convertirien en terroristes, van sorgir els primers interrogants sobre què havia fallat.

Si s'aprofundeix en les respostes que es van donar *en calent* durant aquests dies, així com en algunes de les conseqüències derivades mesos més tard, podem observar com es va intentar donar explicació a allò que ningú havia arribat a imaginar que pogués ocórrer i que no era el fet que Barcelona, com la resta de ciutats globals, no fos candidata a engrossir la llista de capitals ferides pel gihadisme, sinó que els seus autors no responguessin al perfil comú de jove d'origen immigrant marginat.

Caldrà analitzar si el conjunt de preguntes i respostes plantejades després dels tràgics fets podrien haver pres direccions oposades entre si. O bé suggerir una reflexió introspectiva que serveixi per revisar la manera en què la societat catalana valora el seu propi model social, o bé desplaçar tots els interrogants cap a la recerca causal d'un conjunt de factors externs, la confluència dels quals hagués provocat aquest fatal desenllaç. Tot sembla indicar que el primer grup d'interrogants ha quedat aparcad i ens hem llançat a abraçar el sempre còmode recurs que es tracta d'un element extern a la realitat catalana (i, fins i tot, a la realitat de les mateixes comunitats musulmanes a Catalunya). Enunciar que la causa primera i última del que va passar recau sobre l'extensió de la presència de comunitats musulmanes d'inspiració salafista, ha servit, en clau d'exorcisme, per poder identificar el mal que cal eradicar o limitar una amenaça que ha estat possible anomenar. És evident que, en optar per aquesta segona via, s'ha volgut deixar en suspens la necessària autocrítica que hem de fer respecte a un model d'integració social en relació amb el qual cal preguntar-se si encara segueix sent vàlid en el present.

Mai van ser nostres

En el seu clàssic assaig sobre el foraster, Alfred Schutz (1974) argumentava que, per a la societat que el rep, aquest és una persona desconeguda ja que la seva empremta és encara molt recent. Ni ha format part ni ha compartit la història d'aquesta societat, i només pot ser valorat pels seus actes presents.

La societat en la qual s'insereix li reclama un compromís permanent, tant pel que fa a la seva integració individual com a la dels seus. Sense que la seva memòria sigui reconeguda, i davant el pes de les obligacions presents, les trajectòries vitals es converteixen en l'únic capital que li és concedit al foraster per reivindicar la seva singularitat. La nostra societat és resistent a les evidències sociològiques: tot i que molts fills de pares que van emigrar no hereten la seva condició migrant, sempre els acabem recordant implícitament o explícitament la seva condició expatriada. Les estadístiques ens diuen el contrari: a 1 de gener de 2017, el 21,5% dels marroquins que vivien a Catalunya (211.384 segons l'Idescat) havien nascut en territori espanyol, i el 36,8% d'aquest total tenien menys de 25 anys. Malgrat tot, informes recents (Portes *et al.*, 2017), la síntesi global dels quals anuncia que «la consistent similitud de resultats entre membres de la segona generació i els fills d'espanyols de la mateixa edat apunta a la integració dels primers en una mateixa comunitat», suggereixen altres resultats molt menys esperançadors:

«Encara que els orígens nacionals no són causes significatives de cap dels indicadors clau d'integració, un cop controlades altres variables, els joves d'origen marroquí i d'altres d'ascendència islàmica han de ser subjectes de major atenció per les autoritats i per la societat en general per impedir que la seva identificació religiosa generi actituds reactives d'oposició i receptivitat a ideologies radicals. Si en la seva totalitat, la segona generació avança cap a una incorporació positiva a Espanya, sabem que unes poques excepcions a aquest procés poden comportar resultats tràgics. És allà, on l'atenció de les autoritats, els agents socials i la societat espanyola en general s'ha de concentrar.» (Portes *et al.*, 2017: 15-16)

Les conclusions d'aquest estudi van ser presentades el 27 de novembre de 2017, per la qual cosa cal no descartar el fet que els seus autors tinguessin en ment el que va passar a l'agost. Com a excepció que sembla confirmar la regla, es destaca que el desenvolupament d'unes identitats ordenades al voltant d'unes referències tan estructurades com les religioses representa en primer terme una variable no satisfactòria en una premissa basada en la idea de la integració.

Després dels primers moments de reacció emotiva, es van articular altres tipus d'interrogants sobre com va poder passar el que va passar. Sense cap mena de dubte, el testimoni que va provocar una major emoció durant aquells dies² va ser el de l'educadora social de Ripoll, Raquel Rull, qui

2. Juntament amb la imatge, presa a Rubí el 24 d'agost, en què el pare que havia perdut el seu fill de tres anys en l'atemptat de Barcelona abraçava el desconsolat imam d'aquesta població.

va escriure un text dirigit a un dels joves que van participar en els atemptats («Com pot ser, Younes?»), que es va fer viral a través de les xarxes socials i posteriorment va ser publicat per alguns diaris.³ Aquesta colpidora carta no només mostrava de manera profusa la desesperació d'algú que va conèixer de primera mà les trajectòries d'aquests joves, sinó que també transmetia un interrogant de gran abast: què hem fet (o hem deixat de fer, o mai vam pensar que havíem de fer) perquè succeís això? La lectura de l'escrit revela un missatge que difícilment podrà ser transmès per qualsevol estudi sociològic que es faci d'ara endavant a Ripoll, i que tampoc serà capaç de reflectir el sumari de la causa judicial que està en marxa. I és que té la valentia de preguntar-se per les dimensions incertes de la realitat social, aquelles que es troben implícites i que no aconseguim atrapar amb els nostres instruments teòrics i metodològics. Raquel Rull s'atreveix, amb els seus propis termes, a reconèixer que, tot i tenir la impressió que s'havien fet molts esforços per aconseguir que aquests joves se sentissin com un més, hi va haver alguna cosa que va tirar per la borda tot aquest esforç. El seu testimoni, juntament amb el d'altres persones,⁴ va servir per desplaçar les preguntes en una direcció altra que les raons que van portar aquests joves a cometre els atemptats. Es planteja una pregunta que no es dirigeix a ningú en concret, ni busca responsabilitats polítiques, sinó que es projecta al conjunt de la societat catalana, ja que sorgeix des de la quotidianitat d'aquelles persones que coneixen de primera mà les dificultats inherents a la convivència diària. I que, com en anteriors ocasions, ofereixen un testimoni del que costa generar una confiança sòlida i de com n'és de fàcil perdre-la. Sense cap dubte, els plantejaments d'aquests testimonis podrien ser perfectament assumits per altres persones que fossin conscients de la fràgil consistència dels vincles socials que es teixeixen en altres barris de la resta de Catalunya.

I per què Ripoll? Es podia imaginar que el que ha passat transcorregués en un altre escenari, però no en una ciutat interior de Catalunya, amb 11.000 habitants i situada a les portes del Pirineu de Girona. Pocs s'han adonat que aquest cas va posar en evidència els errors d'apreciació que suggerien que en les poblacions més petites la integració d'immigrants era molt més efectiva que en les grans aglomeracions urbanes. S'ha dit que això es devia a la proximitat en el tracte entre persones, cosa que és

3. *La Vanguardia* i *El Periódico de Catalunya*, entre d'altres (22 d'agost de 2017).

4. Hafida Oukabir, germana d'un dels autors, va afirmar en l'acte organitzat a Ripoll el 26 d'agost que el fet que «un jove que ha nascut o ha arribat de petit a Catalunya es rebel·li contra el país i contra el més preuat que té, la seva ciutat, vol dir que tenim un veritable problema que no hem d'amagar».

apreciada en la vida de petites localitats i fins i tot de barris amb un fort teixit associatiu. Encara que sempre cal relativitzar i atendre altres factors, el que ha passat ha invalidat aquesta idea que plantejava que els processos de radicalització violenta es generen en contextos urbans amb una forta presència de col·lectius immigrants. La prova d'això és que els radars de les forces de seguretat mai havien estat enfocats cap a Ripoll, almenys no de la manera en què ho fan respecte a altres municipis de la Catalunya metropolitana.

Vells debats, nous temes

Com sol passar en situacions com aquestes, es tornen a activar velles qüestions que probablement no havien quedat del tot resoltes, o que potser s'havien deixat aparcades fins a una altra ocasió. La implicació de l'imam

POCS S'HAN ADONAT QUE AQUEST CAS VA POSAR EN EVIDÈNCIA ELS ERRORS D'APRECIACIÓ QUE SUGGERIEN QUE EN LES POBLACIONS MÉS PETITES LA INTEGRACIÓ D'IMMIGRANTS ERA MOLT MÉS EFECTIVA QUE EN LES GRANS AGLOMERACIONS URBANES

d'una de les dues mesquites de Ripoll en la ràpida radicalització d'aquests joves va plantejar de nou la situació dels imams a Catalunya. La seva precarietat formativa i contractual, afegida a la manca de connectivitat amb el context social on han de dur a terme la seva funció segueixen sent els seus principals punts crítics. A principis de la primera dècada dels 2000, a Catalunya es va generar un estat d'opinió que va forçar la necessitat de dur a terme una formació per a imams. I així es va fer des del 2002 fins al 2012, oferint una formació d'aprenentatge del català, a la qual es van afegir progressivament altres elements relacionats amb la història, el dret i les institucions públiques catalanes. Però les qüestions que van sorgir després dels atemptats ja no s'orientaven cap a la formació, sinó respecte

al control dels imams, davant l'evidència que les comunitats els seleccionaven de manera poc adequada.

A l'inici d'aquest debat totes les mirades es van dirigir al director general d'Afers Religiosos de la Generalitat de Catalunya, Enric Vendrell, qui, en unes declaracions a l'emissora *RAC-1* (22 d'agost), va afirmar que sota el principi de llibertat religiosa «cada confessió té absoluta autonomia per seleccionar les seves figures religioses», suggerint que l'únic que podia fer el Govern català, com a molt, era un acompanyament en el procés de selecció. Aquesta resposta, d'acord amb el marc legal vigent a Catalunya, topava amb els comentaris d'alguns representants de la comunitat musulmana que sol·licitaven una major implicació de la Generalitat en

la regulació de la figura dels imams (Rodríguez i Ribas, 2017). L'element implícit que es trobava darrere d'aquestes demandes era la qüestió de la representació de l'islam a Catalunya en quedar suspès el suport institucional que oferia la Generalitat al Consell Islàmic i Cultural de Catalunya, amb el qual havia signat un conveni de col·laboració l'any 2002. La situació de no-representació *de facto* de l'islam a Catalunya, tot i les reiterades queixes plantejades per les comunitats musulmanes, no semblava ser una urgència per a les institucions polítiques catalanes abans dels atemptats però, després d'aquests, calia demostrar qui era qui i escenificar l'existència de tals interlocucions. La primera prova va haver de superar-se en les hores successives als atemptats amb les primeres aparicions de representants musulmans a les televisions i en la recepció oferta pel president de la Generalitat el 21 d'agost. En tots dos casos van sorgir les primeres veus des del si d'aquestes comunitats qüestionant la representativitat de determinades persones presents en aquests actes. No es tracta d'un fenomen nou, ja que fa anys que es produeix a Catalunya, i les institucions polítiques catalanes en són clarament conscients. D'aquí el desconcert que es va generar davant l'absència d'una estructura mínimament representativa entre els musulmans catalans.

La reunió celebrada el 21 de setembre a la seu de la Conselleria de Governació de la Generalitat de Catalunya –presidida per la mateixa consellera en companyia del director d'Afers Religiosos– tenia com a objectiu pal·liar aquesta absència. Segons l'article publicat per *El Punt Avui* (22 de setembre), «la reunió es va fer a petició de la consellera, que vol iniciar un procés de treball amb les comunitats islàmiques, i es va acordar que s'aniran fent reunions periòdiques per tal d'anar assolint acords» (Rourera, 2017). La imatge en la qual apareixien els participants en aquella reunió, la primera que es feia després dels atemptats, va tornar a despertar suspicàcies entre diferents sectors de la comunitat musulmana, que van expressar públicament a través de les xarxes socials els seus dubtes respecte la representativitat d'algunes de les persones convidades. El cas és que hi eren presents membres d'entitats socioculturals amb llarga implantació a Catalunya, tot i que nominalment no poden ser considerades com a entitats religioses, ni com a representants de comunitats musulmanes.

Un cop més, s'ha posat en evidència la dificultat que existeix per a la constitució d'una instància mínimament representativa de l'islam a Catalunya. Però un dels efectes col·laterals dels atemptats és que ja s'estan produint les primeres reaccions en el si d'aquest teixit associatiu, pel fet que un seguit d'actors (en concret, aquelles grans mesquites que alberguen un nombre important de fidels) volen jugar un paper més significatiu, amb la qual cosa alguns dels equilibris prèviament existents es poden veure alterats.

L'exclusió com a herència

Les preguntes més importants que esperen resposta després del que s'ha esdevingut segueixen estant ancorades als dubtes davant el *perquè*. Encara passarà un temps abans que es pugui accedir a més detalls sobre els contextos socials i les circumstàncies familiars i personals que van modelar les vides dels joves que van participar en aquests atemptats. Però sí que és moment d'articular algunes reflexions que puguin servir per entendre el que va passar a Ripoll, i el que pot tornar a passar en qualsevol altre municipi o barri de Catalunya. El sociòleg Santi Eizaguirre (2017) va publicar a *Critic.cat* un article molt interessant en el qual explicava el context socioeconòmic de Ripoll i de la comarca en què està situat. Alguns dels seus apunts són especialment importants per poder definir l'escenari que va acollir els processos que van activar el fatal desenllaç. Aquest autor afirma:

«Ripoll [...] és també una ciutat del sud d'Europa, envellida i empobrida. [...] Les persones joves més ben formades no troben gaire oportunitats, se'n van a les ciutats més properes i no tornen a la comarca. [...] En el cas dels implicats en els atemptats, es posa de manifest que els joves no poden ser tractats com un col·lectiu en un sentit ampli i homogeni.» (Eizaguirre, 2017)

El que suggereix aquest autor, a més de descriure un context de crisi estructural perllongada en una comarca de muntanya, és que, tot i que hi pugui haver dinàmiques d'inclusió social que vinculen entre si espais i institucions, segueix existint un panorama restrictiu d'oportunitats que obliguen a emigrar i a buscar altres llocs més propicis per progressar laboralment. El seu comentari final, que suggereix que hi ha elements que diferencien el col·lectiu de joves i que els impedeix que siguin considerats com un tot homogeni, es pot interpretar com un altre nou argument a favor de la idea que aquells que van cometre els atemptats en cap moment van ser tractats com la resta. Mai van ser *nostres*, perquè tampoc ho eren les seves famílies. Mai vam valorar el seu paper socialitzador, ni vam entendre per què desitjaven que els seus fills i filles seguissin els seus passos. No vam valorar el seu bagatge cultural, ni el seu idioma, per no parlar de les seves creences. Ens resistim a la seva incorporació a l'escola i desitgem que es fonguin en la nostra identitat sense dret a rèplica. Estan entre nosaltres, però mai els hem considerat com un més de la nostra comunitat. La nostra indiferència davant el seu projecte de continuïtat i transmissió cultural ha portat a la crisi les seves dues principals institucions socials: la família i la mesquita.

Alain Badiou (2016: 71) argumentava que «l'origen dels joves importa bastant poc, el seu origen –es dirà– espiritual, religiós, etc. El que compta

és l'elecció que van fer pel que fa a la seva frustració.» I en això hi ha importants diferències entre pares i fills, perquè tant els uns com els altres han viscut en circumstàncies socioeconòmiques diametralment diferents. Encara no hem estat capaços de valorar l'efecte de la crisi econòmica sobre els col·lectius migrants, especialment el marroquí. Coneixem el significatiu desplaçament de famílies que s'ha produït a altres contextos europeus amb més oportunitats, però no sabem l'impacte que ha suposat aquesta pèrdua de capital humà. La crisi ha coincidit temporalment amb l'edat d'entrada al mercat laboral de molts joves d'origen marroquí, haguessin o no finalitzat els seus estudis. Si aquesta crisi s'ha acarnissat amb els pares, expulsant-los de sectors productius en els quals havien estat durant anys, desconeixem encara l'impacte que estarà tenint sobre els joves que s'incorporaven al seu primer treball. I seguint Eizaguirre (2017), aquí no ens serveix aplicar les estimacions de l'atur juvenil en conjunt sense fer referència específica a la trajectòria dels joves de famílies marroquines.

És evident que el sentit de la frustració que puguin experimentar aquests joves en veure's desplaçats dins la societat en la qual s'han format i crescut és proporcional al fet que s'han socialitzat en aquesta mateixa societat, havent dominat bona part dels seus codis i regles, a diferència dels seus pares. En el text ja citat de Schutz (1974: 107), aquest s'atreveix a afirmar que el foraster malda per indagar en la pauta cultural del grup al qual s'incorpora i que, quan aconsegueix reconèixer i assumir aquests principis, es pot dir que el seu procés d'integració ha tingut èxit, «llavors el foraster ja no serà foraster, i els seus problemes específics hauran quedat resolts». Encara que és bastant probable que l'autor no estigués pensant en joves els pares dels quals havien emigrat anys abans.

Igual que a Ripoll, en altres indrets de Catalunya hi ha un racó on els nois d'origen marroquí sempre es reuneixen a la tarda. També hi ha un altre racó en què es troben els homes marroquins adults, que xerren a la fresca durant les primeres calors de la primavera, esperant l'hora de l'oració. Totes dues presències ja estan instal·lades al nostre escenari social, igual que els grups d'assidus que freqüenten un bar o un altre, o els jubilats que juguen a la petanca. A ningú li criden l'atenció, com tampoc els grupets de dones amb hijab que caminen cap al mercat de dilluns. A ningú li inquieten aquestes presències, ja que tots ens tenim vistos, tot i que no ens hàgim intercanviat cap paraula. Però ningú pregunta per ningú i discretament tots tornem a la intimitat que només importa a uns pocs. Una cortès indiferència ens indica l'absència de conflictes, cap preocupació ens aclapara perquè ignorem el que succeeix. I mentrestant, moltes identitats segueixen creixent sense sostre ni recer.

Referències bibliogràfiques

- Badiou, Alain. *Nuestro mal viene de más lejos*. Madrid: Clave Intelectual, 2016.
- Eizaguirre, Santi. «Ripoll més enllà del tòpic: el context dels autors dels atemptats». *Crític.cat* (31 d'agost de 2017) (en línia) <http://www.elcritic.cat/blogs/sentitcritic/2017/08/31/ripoll-mes-enlla-del-topic-el-context-dels-autors-dels-ateptats/> [data de consulta: 4.9.2017].
- Muro, Diego (ed.). *Resilient Cities. Countering Violent Extremism at Local Level*. Barcelona: CIDOB-Colección Monografías, 2017.
- Portes, Alejandro; Aparicio, Rosa i Haller, William. *Investigación longitudinal de la segunda generación (ILSEG) en España. Tercera fase 2016* (Informe preliminar). Madrid: Fundación José Ortega y Gasset - Gregorio Marañón y Fundación Spencer (novembre del 2017).
- Rodríguez, Marta i Ribas, Lara. "Imams sense control". *Diari Ara* (22 d'agost de 2017) (en línia) https://www.ara.cat/dossier/Imams-control_0_1855614464.html [data de consulta: 26.8.2017].
- Rourera, Mireia. «El Govern i les comunitats islàmiques acorden regular la formació dels imams». *El Punt Avui* (22 de setembre de 2017).
- Schutz, Alfred. «El forastero. Ensayo de psicología social», a *Estudios sobre teoría social*. Buenos Aires: Amorrortu, 1974 [1944], p. 95-107.